

fil.f.d., dos. Fazil Əhmədov

ADU

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI MATERIALLARINDA İŞLƏNMİŞ ARXAİK SÖZLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: arxaizmlər, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər, dialektizmlər, ədəbi dil

Keywords: archaisms, lexical archaisms, semantic archaisms, dialectisms, literary language

Ключевые слова: архаизмы, лексические архаизмы, семантические архаизмы, диалектизмы, литературный язык

XVIII əsr yazılı materiallarının dili göstərir ki, bu dövr sənətkarlarının əsərlərində canlı danışıq dili söz və ifadələri, ərəb-fars alınmaları ilə yanaşı, müasir ədəbi dil baxımından köhnəlmiş bir sıra qədim Azərbaycan sözləri də işlənmişdir. Bu kimi leksik vahidlər klassik üslubda yazılmış şeir nümunələrində nisbətən daha çoxdur. Həmin dövr şairlərinin əsərlərində işlənmiş qədim sözlərin bir qismi ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələsində məlum səbəblərə görə tam arxaikləşmiş, bəzilərinin bir, yaxud iki mənası köhnəlmiş, bəziləri yalnız müəyyən söz köklərində, ifadələrdə, atalar sözlərində qalmış, bir neçəsi də müasir ədəbi dilimizə şəkilcə dəyişmiş halda gəlib çıxmışdır. Müasir Azərbaycan dilində *tam arxaikləşmiş* leksik vahidlər sayılan sözlərin bir neçəsinə baxaq.

Çəri sözü qədim türk yazılarında (*çeri* şəklində) geniş işlənmişdir. XVIII əsr şairlərinin əsərlərində bu sözdən tez-tez istifadə edilməsi onun həm o dövr ümum-xalq dilində, həm də ədəbi dildə işlək olduğunu göstərir: “*Anqasın sancmış çərilər başı*” (Polad), “*Yatmış idim, üstümə töküldü çəri*” (Xəstə Qasım), “*Çəkdi Ümmə xanü Əhməd xan, Cöngətay çəri*” (Vidadi), “*Bir top ilə çərisin dağıtdı*” (Mehmani). *Çəri* sözü klassiklərimizin də dilində işlək olmuşdur. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində igid, qoçaq, cəsarətli adama *çəri* deyilir [6, s.272] ki, bu da *çəri* sözünün “qoşun, ordu” mənası ilə bağlıdır.

Bulmaq feili ən qədim və işlək türk sözlərindən olmuşdur. Həmin söz XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin dilində kifayət qədər işlənmişdir: “*Çarə bulunmaz gəlsə yüz loğman indi*” (Bəndə), “*Gəl varalım, yollarını bulalım*” (Sabunçu qız), “*Yaxşı gündə yarü yoldaş çox olur; Yaman gündə heç bulunmaz, yox olur*” (Vidadi). Müasir dilimizdə isə bu söz istifadədən qalmışdır.

Amac (hədəf): “*Xublar işində ki, qıyqac olursan; Anların təninə amac olursan*” (Vidadi). *Amac* sözünü Nəsimi də işlətməmişdir: “*Məni amac edib əynin bu mənidən nişan atdı*”. Ümumiyyətlə, bu sözə yazılı abidələrimizdə çox az-az rast gəlirik. Həmin leksik vahid fars dilində əsl azərbaycanca olan söz kimi qəbul olunur [4].

Daşra (kənar). Bu söz M.H.Ə.Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”sində və Vidadinin şeirlərinin heç bir nəşrində yoxdur. Azərbaycan AMEA Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan B- 1251/11238 №-li cümgdə isə həmin sözə rast gəlirik: “*Daşra qoymaz o Gəncədən adəmi; Əgər ki, sən bir işarət eylərsən*”. M.Qayıbovun “Məcmuə”sində və Vidadi əsərlərinin

bütün nəşrlərində həmin nümunənin ilk misrası bu şəkildə getmişdir: **“Genə qoymaz o Gəncədən adəmi...”**. Cüng yazılı abidə kimi, “Məcmuə”yə nisbətən qədim olduğundan onu məqsədəuyğun hesab edirik.

Daşra qədim türk sözlərindədir. Türkmən xalqına məxsus XVI-XVII əsrlər “Sayat və Həmrə” dastanının dilində bu söz **taşkarı** kimi işlənmişdir: **“Taşkarı çıxarıb iberin, tidi”**. Orta Asiya təfsirində isə taşra şəklindədir [12,s.291]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassiklərinin də dilində həmin söz geniş işlənmişdir.

Müasir ədəbi dil üçün arxaik sayılan bu sözə indi də bəzi dialektlərimizdə **daşra, dışarı** şəklində rast gəlirik. XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərində daşra sözüne nadir hallarda təsadüf olunur.

Sadaq (oxqabı): **“Vidadiyi-xəstə oxu miyandır; Qur şan tər sadağın oxumu yandır”**. Vidadinin dilində rast gəldiyimiz **sadaq** sözü dilimizin ən qədim leksik vahidlərindəndir. Bu sözdən həmin mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da da istifadə olunmuşdur: **“Sadağında səksən oxun vergil mana!”**. Başqa yazılı abidələrimizdə işlənməyi qeyd olunur.

Yəğma (talan, qarət): **“Küllü-varın etdilər taracü yəğma, tarümar** (Vidadi). **Yəğma** sözü də qədim Azərbaycan sözlərindəndir. Bu arxaik leksik vahid Vidadi-dən əvvəlki bir sıra yazılı abidələrimizdə işlənmişdir. **Yəğma** sözüne XVIII əsr sənətkarlarının dilində təsadüfi hallarda rast gəlirik. Ehtimal etmək olar ki, həmin söz bu dövrdən ədəbi dildə arxaikləşməyə başlamışdır. Azərbaycan dilinin Quba dialektində bu leksik vahiddən düzəldilmiş **yağmalamaq** sözü işlənməkdədir . Müasir türk dilində isə yağma şəklində istifadə olunur .

Tuş (bərabər, oxşar): **Tuş oldu sənə xəstə Vidadi, bu əcəldir, Taydan-tuşdan ixrac eyləmədinmi?** (Vidadi). Hər iki nümunədəki **tuş** sözünün mənaları ümumi mənənin sonralar ikiləşməsindən yaranmışdır. Qədim mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu ehtimal özünü bir qədər də doğruldur: **“Древнетюркский словарь”**da **“tuş”** sözünün **“tən”** (ten) ilə yanaşı işlənərək “bərabər, oxşar, eyni” mənada çıxış etdiyi göstərilmişdir (80). Bir sıra dialektlərimizdə həmin söz “düz” mənəsində işlənəkdədir [4].

Canlı danışıda indi də istifadə olunan **tay-tuş** sözündəki **tuş** sözü də “bərabər, bir şeyə **tay**” mənəsində çıxış edir. Deməli, buradakı **tuş** sözü tay ilə tam sinonimlik təşkil etmişdir. **Tuş olmaq** ifadəsi isə qədim türk yazılarında (**tuş bolmaq** formasında) “rast gəlmək,qarşılamaq” mənəsini bildirmişdir. Ola bilsin ki, həmin ifadə **tay-tuş olmaq** ifadəsinin ixtisarı kimi (yəni, **tay** sözü düşmüşdür) ilk dövrlərdə “bərabər, oxşar olmaq” məzmununu bildirmiş, sonralar həmin mənadan bir qədər uzaqlaşaraq “rast gəlmək, görüşmək” semantikasını kəsb etmişdir. Vidadinin dilində isə **tuş olmaq** ifadəsi daha çox “düçar olmaq, məruz qalmaq” mənəsində işlənmişdir.

Saqınmaq feili qədim türk dillərində iki mənada çıxış etmişdir: 1. Güman etmək; 2. Qorunmaq [13]. **“Qapılarda çox toxuna-toxuna Ömərdən, Osmandan gəzmə saxına”**. Vidadinin dilində bu sözün “qorunmaq, özünü gözləmək” mənəsinə rast gəlirik. Həmin mənadan Füzuli də istifadə etmişdir: **“Saqın, pamal olursan buriyə tək, məscidə girmə”** (Füzuli). Bu mənə Orta Asiya təfsirinin dilində də qeydə alınmışdır [12, s.259].

Ulaşmaq (birləşmək, yaxınlaşmaq): *“Vəfa qıl bir vəfadara, ulaşma hər biiqrarə”* (Vidadi). **Ulaşmaq** arxaik feilinə Vidadinin əsərlərində cəmi bir dəfə təsadüf etdik. Ümumiyyətlə, bu sözün şairin dilində işlənməsi diqqəti cəlb edir. Çünki **ulaşmaq** feilinə XVIII əsrin digər yazılı materiallarında rast gəlmək çətinidir. Vaqifin qoşmalarında isə həmin söz işlənməmişdir. Bunun əvəzinə əksər hallarda **yetmək** və bir dəfə **irişmək** feillərindən istifadə olunmuşdur [7, s.331]. Əvvəlki dövrlərin bir sıra mənbələrində bu sözə rast gəlirik: *“İki illik qələsin yıxdı, ulaşdı zati-yektayə”* (Xətai), *“Ulaşdırmış kəsibərbabi-istehqaqə qurbanın”* (Füzuli), *“Qonaqlıq məhəbbət ilə ulaşmaq səbəbdir”* (“Şühədanamə”).

Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, **ulaşmaq** feilini Füzulidən sonrakı dövrlərdə dilimizdə görmürük. Lakin fakt göstərir ki, həmin feil XVIII əsr ədəbi dilində çox nadir halda olsa da, işlənməmişdir. Maraqlıdır ki, **ulaşmaq** feili XX əsrdə - Sabirin əsərlərində də (**ulğışmaq** şəklində) qeydə alınmışdır [5, s.37]. Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaik olan bu qədim söz Laçın şivələrində **ulğışmaq** formasında qalmaqdadır: *“Siznən ulğışdığım gün dağıleydi”* [2].

XVIII əsr şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz sözlərin çox hissəsi müasir Azərbaycan dilində yalnız müəyyən söz köklərində, atalar sözlərində, ifadə və tərkiblərə qalmaqdadır, bəzilərinə isə bədii dildə müəyyən üslubi məqamda istifadə olunur. Belə leksik vahidlər **qismən arxaikləşmiş** sözlərdir.

Al. Bu dövr sənətkarlarının şeirlərində bu söz omonim kimi çıxış edərək iki mənada işlənməmişdir: 1. Hiylə, yalan: *“Gündə yüz al eyləyən qəlb qaradan küsmüşəm”* (Vaqif), *“İstəmənam bu dünyanın malini; Qovqasını, fitməsini, alini, Belədir dövrən işi hər gündə bir al eyləmiş”* (Vidadi). 2. Qırmızı: *“Geyinmişən bu gün yaşıldan, aldan; Qorxuram fitmədən, hiylədən, aldan”* (İbrahim bəy), *“Ola tər sinədə al qan ilə ölmək nə müşküldür”* (Vidadi). Bu sözün hər iki mənası qədim türk yazılarında qeydə alınmışdır. A.K.Borokov **al** sözündən Orta Asiya təfsirinin dilində yalnız “hiylə” mənasında istifadə olunduğunu göstərmişdir [12, s.48]. Həmin sözə klassiklərimizin əsərlərində kifayət qədər rast gəlirik. Bir sıra dialekt və şivələrimizdə (Bakı, Ağdam, Qazax) **al** sözünün “hiylə”, “kələk” mənası qalmaqdadır [10, s.58;163]. Müasir ədəbi dilimizdə isə ikinci arxaik mənə bəzi birləşmələrin (məsələn, **al bayraq, al qan, al şəfəq**) tərkibində işlənir.

Bağır (ürək, qəlb): *“Oxuduqca şirin-şirin diliniz; Bağrım olur şana-şana, durnalar! Desən mən zarü giryandan; Vücudu, bağrı büryandan”* (Vidadi). **Bağır**, əslində, “qara ciyər” deməkdir. Bədii əsərlərin dilində isə məcazi mənada “ürək, qəlb” mənasında işlənməmişdir. Bu sözə qədim türk mənbələrində rast gəlirik. Bir sıra müasir türk dillərində “qara ciyər” və məcazi mənada “sinə”, “ürək”, türk dilində “qara ciyər”, “sinə” və məs. “ürək”, qaraqalpaq dilində yenə də “ürək” və “sinə”, türkmən dilində “qara ciyər” və məcazi mənada “ürək” mənalarını bildirir.

Müasir Azərbaycan dilində **bağır** sözünə yalnız **bağrı qan olmaq, bağrı yarımaq, bağrına basmaq** və s. frazeoloji ifadələrin tərkibində rast gəlmək olar. Həmin söz Qazax, Qax, Şəki, Şuşa və Gəncə dialekt və şivələrində müvafiq olaraq “qara ciyər” və “ürək” mənalarında işlənməkdədir [2]. Quba dialektində isə **bağır** sözünün hər iki mənası – “ürək” və “döş” mənaları qeydə alınmışdır [8, s.210].

Danla (sabah, səhər): *“Durasan hər axşam, dan qabağında”* (Vaqif), *“Bu gün – danla demə, dövrən deyildir bu qərar üzrə”*. Bu sözə ədəbi dil materialla-

rında iki şəkildə -dan və -danla şəkildə rast gəlirik: **“Danla qızını mənə verəsən! dedi”** (Kitabi-Dədə Qorqud). **“Bu günün fürsətin danlaya verən; Yolunda cahilü nadan deyilmi?”** (Xətai) və s.

Müasir dildə **dan** sözünün “sabah”, “sübh” mənası **dan ulduzu, dan namazı** birləşmələrində qalmışdır. Bakı dialektində isə **danna** formasında işlənməkdədir (10, 173).

Oymaq və **ulus** sözləri qədim türk abidələrində “yurd, el, məskən” mənasında işlənmişdir. XVIII əsr sənətkarlarının əsərlərində də həmin mənada çıxış etmişdir: **“Dağlar ulus, oymağı; Əli yardan ayrılanın”** (Səfərli), **“Dağ-daş yanar ulus, oymaq, el ağlar”** (Vidadi. Müasir Azərbaycan bədii dilində **oymaq** və **ulus** sözlərindən xüsusi məqamda, müəyyən üslubi çalarla, həm də çox az hallarda istifadə olunur: **“Muğana su gəlir, Milə su gəlir; Axışıb öz eli-ulusu gəlir”** (S.Vurğun), **“Yasavul göndərib neçə oymağa; Rəiyyət tökülüb aman verməyib!”** (N.Həsənzadə). Qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə **oymaq** sözü “yurd” mənasında [1, s.231], Sabirabad, Oğuz, Şəki dialekt və şifələrinə isə “nəsil” mənasında (oymax” şəkildə) işlənir [2].

Varmaq (getmək): **“Səba, əhvalımı bir-bir; Varib ol yarə arz eylə”** (Vidadi). Qədim türk yazılarında **bar-** şəkildə işlənmiş bu arxaik sözə Vidadinin əldə olan əsərlərində cəmi bir dəfə rast gəldik, Vaqifin qoşmalarında da çox az cəmi iki dəfə işlənmişdir [7, s.33]. Həmin dövr sənətkarlarının şeirlərində **varmaq** sözünə o qədər də tez-tez müraciət olunmamışdır. Bütün bunlar onu sübut edir ki, həmin leksik vahid hələ XVIII əsrdən arxaikləşməyə başlamışdır. Lakin ədəbi dilimizin daha qədim dövrlərinə məxsus nümunələrinə nəzər saldıqda **varmaq** feilinin ən fəal sözlərdən olduğunu görürük. **Varmaq** feili müasir ədəbi dilimizdə **var-gəl etmək** mürəkkəb sözünün, **əhəmiyyətinə vurmamaq, ifrata varmaq** ifadələrinin tərkibində qalmışdır. Bu söz Qazax, Tovuz, Şəmkir dialektlərində getmək feili ilə yanaşı işlənir: **“Mən varif gedərəm”** [2].

Ötmək (oxumaq): **“Açılmaz gülləri, ötmək bülbülü”** (Qərib), **“Açılıb cənnət tək cəmalın güli; Ötər çevrəsində şeyda bülbüli, Xoş nəğmələniüb bülbülişeyda ötər oldu”** (Vidadi). Bu feilin **oxumaq** mənası qədim türk abidələrində qeydə alınmışdır [13]. **Ötmək** feilinin “oxumaq” mənasına bugünkü bədii əsərlərin dilində ara-sıra təsadüf edirik: **“Yolun kənarında çiçəklər, güllər; gecəli-gündüzlü ötən bülbüllər”** (S.Vurğun), **“Söz ara verməmiş ötür tar indi”** (O.Sarıvəlli). Maraqlıdır ki, həmin mənə digər müasir türk dillərində göstərilməmişdir.

Sürmək (qovmaq): **“Allah muradını versin o yarın; Rəqibi kuyindən sürsün o yarın”** (Vaqif), **“Sürmə mən Məcnuni qapundan, ey Leyliyi-dəhr... Məndi-gindən tez-tez düşürən fələk; Belə qoymaz, bir gün sürər, ağlarsasn”** (Vidadi). Bu feilin Vaqifin dilində “qovmaq, uzaqlaşdırmaq” mənə semantikasında çıxış etməsi onun dialekt və şivələrimizdə indi də yaşayan “sürgün etmək”, “qovmaq” mənası [9, s.21] ilə əlaqədardır. Bu sözün XII-XIII əsr Orta Asiya təfsirinin dilində [12, s.279] bu mənada işlənməsi mənasının köklərinin daha qədimlərə getdiyini sübut edir. **Sürmək** sözündən düzəlmiş **sürülmək** feilinin Nəsiminin dilində də “qovulmaq”, “aradan çıxmaq” mənasında çıxış etməsi məlumdur [3, s.279].

Sürmək feilinin həmin mənaları bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik sayılır, lakin müasir tatar və başqırd ədəbi dillərində hazırda da işlənməkdədir.

Qut (can): “*Ol gün ki, hümmətin çəkiliş səfi... Qutun qurur, gözün durar, ağlarsan*” (Vidadi). Bu sözün klassiklərimizin dilində göstərilən mənada işlənməsinə rast gəlmədik. Həmin leksik vahid müasir Azərbaycan dilində danışığ dilinə məxsus olan *matı-qutu qurumaq* ifadəsində qalmaqdadır.

XVIII əsr şairlərinin dilində *qut* sözünün *mat* ünsürü (bircə, *mat* “üz” mənalı *bət* sözünün –fonetik variantıdır) olmadan işlənməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, *qut* sözü ilə əlaqədar, dilimizin müasir dövründən başlayaraq daha qədim dil faktlarını diqqətlə izlədikdə maraqlı bir mənzərənin şahidi oluruq; bu söz daha qədim dövrlərdə müstəqil şəkildə işlənərək “can” (душа, жизненная сила) mənasını bildirmişdir: maldın *kudun* uzut alıp pardı (дух умершего унес жизненную силу, скота), *kudu* çıxdı (он потерял притутствие – 15, 990,991). Başqa sözlə, bu faktı “qədimə doğru istiqamət” baxımından belə ifadə etmək olar: *matı →qutu qurumaq →qutu qurumaq → qut*.

Bir sıra müasir türk dillərində “xoşbəxtlik,rahatlıq” mənalı *kot, kut* ilə yanaşı, “can” (душа, жизненная) mənalı *kot, kut* sözü də işlənir.

Tədqiqat göstərir ki, XVIII əsr sənətkarlarının dilində işlənmiş leksik arxayimlərin, demək olar ki, hamısı ümumtürk səciyyəlidir. Bu sözlərin əksəriyyəti canlı danışığda və dialektlərimizdə bu gün də işlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, 1999
3. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966
5. Məhərrəmov R.C. Sabirin dili. Bakı, 1976.
6. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962
7. Rzazadə M.M. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid materiallar. Bakı, 1961.
8. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961.
9. Rüstəmov R.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxayikləşmiş feillər. – “Dilçilik məcmuəsi”, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XVIII cild, 1963.
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
11. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). Докторская диссертация. Баку, 1973.
12. Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира XII-XIII вв. М., 1963
13. Древнетюркский словарь. Л., 1969
14. Турецко-русский словарь. М., 1977

Summary

Some peculiarities of archaic words used written materials of the XVIII century

In the article, the archaic word used in the written materials of the XVIII century are analyzed. Investigations show that in the works of the artists of this century the words of spoken language, along with the words of the literary language, from the view point of the modern language, among these archaic words a number of old Azerbaijani words were used as well. Such lexical units in the specimen, written in the classic style are more. We can say that all these archaic words are the words of Turkic character. Most of these words are used even today in the vivid speech and dialects.

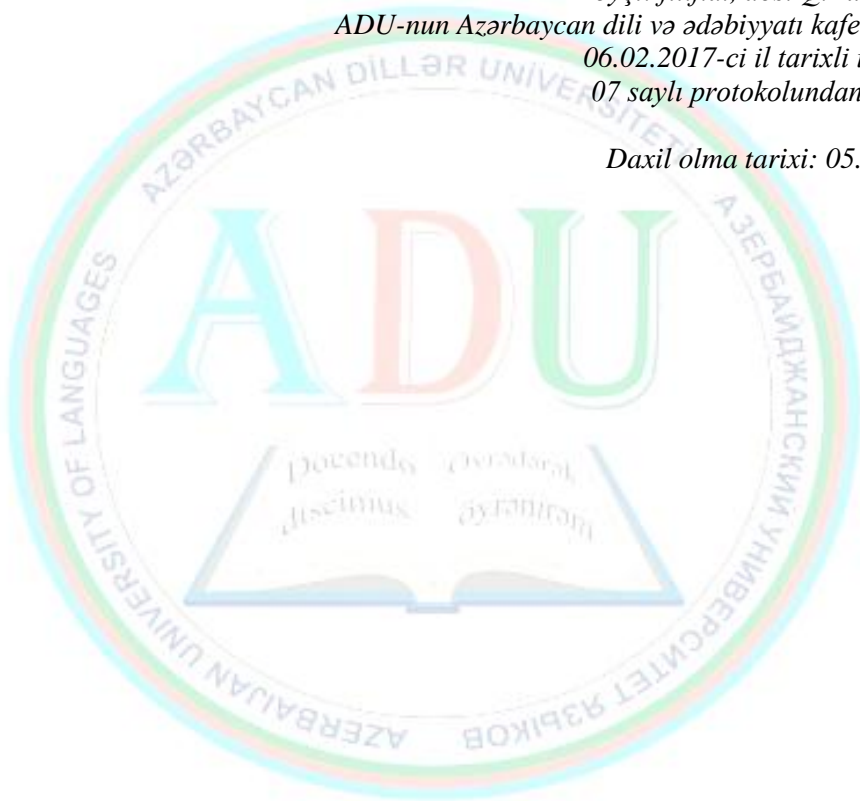
Резюме

Некоторые особенности архаических слов, использованных в письменных материалах XVIII века

В статье ведется разбор архаических слов, использованных в письменных материалах XVIII века. Исследование показывает, что в произведениях этого периода наряду со словами живой разговорной речи и лексическими единицами литературного языка, использовались некоторые устаревшие, с точки зрения современного языка, азербайджанские слова. Таких лексических единиц в образцах классического стиля сравнительно больше. Можно сказать, что все эти лексические архаизмы общетюркского характера. Большинство этих слов используются в разговорной речи и диалектах азербайджанского языка в настоящее время.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Q.Rüstənova
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

fil.f.d., dos. Kəmalə Cəfərova
ADU

DİL ƏLAQƏLƏRİ ZƏMİNİNDƏ LEKSİK İNTERFERENSİYA

Açar sözlər: *interferensiya, ana dili, ikinci dil, leksik vahidlər, leksik interferensiya*

Keywords: *interference, native language, second language, lexical units, lexical interference*

Ключевые слова: *интерференция, родной язык, второй язык, лексические единицы, лексической интерференция*

Yaşadığımız dövr özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və diqqəti cəlb edir. Müstəqillik qazandığımız indiki dövrdə vətəndaşlarımız öz dar mühitlərindən kənara çıxmağa başlamış, daha geniş ünsiyyət imkanları meydana gəlmişdir. Bu cür imkanların həyata keçirilməsi ünsiyyətdə onların müvafiq dillərdən istifadə etmələrini tələb edir. Məhz buna görə də hazırki dövrdə təkcə ana dilinə mükəmməl yiyələnmək deyil, bir neçə xarici dili bilmək zərurəti meydana çıxır. İkinci və sonrakı dillərə yiyələnmək müasir dövrün hər bir adamı üçün əvəzolunmaz nemətdir. Həmin dillərə yiyələnməklə insanlar təkcə ünsiyyət yaratmaqla kifayətlənmirlər, həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə bilavasitə tanış olmaq imkanı əldə edirlər.

İkinci dilin öyrənilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə leksik interferensiya özünü göstərir. Dilin leksik səviyyəsində özünü göstərən dillərarası interferensiya ikinci dili öyrənən adamın şüurunda iki dilin uyğun gəlməyən leksik mənalarnı eyniləşdirmək nəticəsində baş verə bilər. Ona görə də artıq belə bir fakt mübahisə doğurmur ki, ikinci dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik, qrammatik sistemi ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, eyni leksik-semantik sahəyə mənsub leksik vahidlərin və eləcə də onlara xas olan linqvistik kateqoriyaların məna tutumlarının bir çox hallarda uyğun gəlməməsi obyektiv gerçəkliyin hər bir dildə müxtəlif cür ifadə olunmasının təzahürüdür. Bunu aydın görmək üçün dil faktına müraciət edək. Məsələn, rəng bildirən sifətlərin semantikasını ingilis və Azərbaycan dillərində demək olar ki, bir-birinə çox yaxındır (məsələn, *red* – qırmızı, *green* – yaşıl, *yellow* – sarı və s.). Bununla belə, semantikasını əsasən oxşar olan bu sahələrdə də tam eynilik yoxdur. Məsələn, ingilis dilindəki *blue* sözünün ifadə etdiyi məna Azərbaycan dilində semantik tutumu müxtəlif olan iki sözlə - *“mavi”* və *“göy”* sözləri ilə verilə bilər. Aydındır ki, Azərbaycan dilinin daşıyıcıları üçün bu sözlər ayrı-ayrı rəngləri bildirməklə, onların obyektiv şəkildə mövcud olduğunu da göstərir. Eyni fikri Azərbaycan dilindəki *“sürmək”* felinin ingilis dilində *drive* və *ride* kimi qarşılıqlı olan fellər haqqında da demək olar. Məlumdur ki, belə hallarda Azərbaycan dilində bu fellərin semantikasını digər sözlərin cəlb edilməsi ilə dəqiqləşdirilir: *“Maşın sürmək”*, *“at sürmək”*. Ona görə də bu kimi hallarda leksik-semantik interferensiya özünü göstərir.

Mənanın eyniləşdirilməsindən irəli gələn interferensiya hadisəsinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bunlar-

dan psixoloji aspektdə aparılan tədqiqat işlərindən N.V.İmedadzenin tədqiqatını göstərmək olar [4,s.130].

N.İmedadze orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üzərində apardığı tədqiqat işlərinin birində məhz “mənanı eyniləşdirmənin” leksik interferensiya üçün əsas olduğunu aydınlaşdırmışdır.

N.İmedadze “mənanı eyniləşdirmənin” iki formada getdiyini aşkara çıxarmışdır. Birinci halda ana dilindəki çoxmənalı sözlərin təsiri altında ikinci dildə səhvlər meydana gəlir. Şagirdlərə elə gəlir ki, əgər ana dilində eyni sözlə müxtəlif mənalara ifadə etmək mümkündürsə, deməli öyrənilən dildə də eyni yolu getmək olar. Bununla əlaqədar baş verən səhvlərin N.İmedadze nitq səviyyəsində leksik interferensiya hadisəsinə aid etmişdir. Bu kimi halları ingilis dilinin tədrisi zamanı da müşahidə etmək olar. Məsələn, şagird ana dilində işlənən çoxmənalı “oxumaq” sözünə istinad edərək ingilis dilində “study” əvəzinə “read” işlədir. *I study at a medical school* əvəzinə *I read at a medical school* işlədir. Müəllifin fikrincə bu cür interferensiyanın qarşısını almaq üçün qavrayış zamanı ana dilindəki çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənalalarını fərqləndirməyi təmin etmək lazımdır. Ona görə də burada ana dili ikinci dildə qarışdırılan sözlərin müqayisəsini verməyi və ana dilinə istinad etməyi zəruri hesab etmişdir.

N.İmedadze müəyyənləşdirmişdir ki, ikinci dilin sematik quruluşunun ana dili quruluşu ilə əvəz edilməsi zamanı özünü göstərən ikinci tip çətinlik o zaman meydana gəlir ki, öyrənilən ikinci dildə ana dilinə nisbətən hadisələri ifadə edən simvollar daha çox olsun. Müəllif bu cür çətinliyi daha mürəkkəb çətinlik hesab edir və onu dekotatlar səviyyəsində leksik interferensiya adlandırır. İkinci dilin mənimsənilməsi zamanı bir neçə korrelyatı olan ana dili sözünün dekotatlarını dəqiq,fərqləndirilmiş şəkildə qavramamaqdan irəli gəlir. Bu zaman ana dilinə və onun dekotatlar sistemə istinad etmək imkanı aradan çıxır. Ona görə də müəllif belə bir fikir gəlir ki, dekotatlar səviyyəsində leksik interferensiyanı aradan qaldırmaq üçün gerçəkliyi, gerçək münasibətləri yeni yolla əks etdirməyin mənimsənilməsinə diqqət yetirmək lazımdır [4, s.131].

İkinci dili öyrənən zaman baş verən leksik interferensiya daha geniş səbəblərlə bağlıdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara və bilavasitə apardığımız müşahidələrə, müəyyənləşdirici eksperiment materiallarına istinad edərək onu doğuran səbəblərin üzərində dayanacaq.

Bu sahədə tədqiqat aparən alimlər (E.Axunzyanov, M.Qorifullina və b.) belə bir qənaətə gəlmişlər ki, ikinci dilin öyrənilməsi zamanı leksik interferensiyanın meydana gəlməsinin birinci əsas səbəbi hələ hər iki dilə mükəmməl yiyələnməyən dövüdə dilin təfəkkürdən ayrılmasının baş verməsidir. Adətən uşaq onu əhatə edən gerçək aləmdəki cisim və hadisələri ana dilində verilən anlayış kateqoriyalarında qavrayır, fikri fəaliyyətin əməli quruluşuna yiyələnir. Məhz buna görə də idrak fəaliyyətinin həm məzmunu, həm də üsulları ən çox ana dilinə yiyələnməkdən, onun leksik–sematik və sturktur qanunauyğunluqlarını mənimsəməkdən asılı olur [1, s.96].

Məlum olduğu kimi, ana dilinin mənimsənilməsi bilavasitə uşağın təfəkkürünün inkişafı ilə sıx əlaqədə baş verir. O, eyni vaxtda həm fikirləşməyi, həm də danışmağı öyrənir. İkinci dilin öyrənilməsi prosesində bu vəziyyət dəyişir. Xüsu-

silə sonradan yaranan ikidillilik şəraitində tamamilə başqa hal müşahidə olunur. Artıq ana dilində, onun leksik və qrammatik quruluşuna yiyələnmiş adam (şagird, tələbə) artıq həmin dilin əsasında, həmin formada ifadə olunan təfəkkürə malik olur. Məhz buna görə də ikinci dilə mükəmməl yiyələnmiş adam həmin dildə danışıqdan əvvəlcə öz fikrini ana dilində qurur, sonradan isə ikinci dildə onu əks etdirmək üçün söz və ifadələr axtarmağa cəht göstərir, bu zaman bir növ ana dilindən uzaqlaşır. Nəticədə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, belə şəraitdə idrak prosesi ana dilinin, ünsiyyət (kommunikativ) prosesi isə ikinci dilin əsasında başa çatır.

İkidillilik sahəsində tədqiqat aparan alimlər məhz bu amildən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlirlər ki, belə halda dil təfəkkürdən ayrı düşür. Həmin cəhəti ikinci dilin öyrənilməsində özünü göstərən interferensiyanın qnesoloji səbəbi kimi qəbul edirlər [3, s.15].

Dillərarası leksik interferensiyanı doğuran ikinci qrup səbəblərə gəldikdə bunu dillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərilə bağlamaq lazım gəlir. Tədqiqatçılar bu cür amillər sırasına leksik mənənin milli özünəməxsus xüsusiyyətlərini aid edirlər,

Leksik mənənin milli özünəməxsus xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl, bununla xarakterizə olunur ki, mənaca eyni olan sözlər ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif vəziyyətə malik olur, onlarda eyni funksiya yerinə yetirilmir, daha doğrusu hər bir dildə bu sözlər özünəməxsus funksiyaya malik olur. Məhz buna görə də həmin sözləri tamamilə eynimənalı söz kimi qəbul etmək olmaz.

Hətta iki dildə sözün əsas mənası eyni olduqda belə, onların leksik sistemdəki yeri, mövqeyi heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir.

Bununla əlaqədar olaraq mütəxəsislər göstərilər ki, bir dildən başqasına keçmək bir “yarlıqın” əvəzinə sadəcə, mexaniki olaraq başqasını “yapışdırmaq” demək deyildir. Əksinə, çox hallarda təkcə eyni şeyin müxtəlif təsvirilə rastlaşırıq, hətta fikri ifadə etmək üçün elə müxtəlif faktlarla, hallarla rastlaşırıq ki, tamamilə eyni olmayan fikrin yaranmasına səbəb olur. Bu isə təkcə cisim, hadisə və münasibətlərdə müxtəlif cəhətləri göstərməyə məcbur etmir, eyni zaman gerçəkliyin müəyyən elementlərini müxtəlif şəkildə təsnif etməyə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Ахунзянов Э.М. Двужычие и лексико-семантическая интерференция. Казань, 1978 – 147 с.
2. Взаимодействие языков в процессе обучения. Вильнюс, 1971.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1976
4. Imedadze N. On the psychological nature of child speech formation under conditions of exposure to two languages. *International Journal of Psychology*, 2, (1967). 129–132.

Summary

Lexical Interference in the Context of Language Contact

The paper relates to the issues of lexical interference in the context of language contact. It is noted that interference appears on all the levels of language, but the lexical one is most subject to interference since the lexical system of any language is “open” and less structured than the others. The main reason for lexical interference is a national identity of lexical meanings. The study of the phenomenon of lexical interference in the students’ speech showed that when learning a new language, interference effects of

mother tongue can be observed in the vocabulary both in the understanding and use of the second language.

Резюме

Лексическая интерференция в условиях языкового контакта

В статье говорится о вопросах лексической интерференции в условиях языкового контакта. Отмечается, что интерференция проявляется на всех уровнях языка, но лексический уровень является наиболее подверженным интерференции, поскольку лексическая система любого языка является «открытой», менее организованной по сравнению с другими системами. Основной причиной лексической интерференции является национальное своеобразие лексических значений. Изучение явления лексической интерференции в речи студентов показало, что при изучении нового языка в сфере лексики наблюдается интерференционное воздействие родного языка, как при восприятии второго языка, так и при его употреблении.

*Rəyçi: prof. Ç.Qaraşarlı
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
07.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.03.2017

